

प्राचीन मराठी काव्य : व्याप्ती व विस्तार

प्रा. डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक

(मराठी विभाग)

विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, समर्थनगर, औरंगाबाद.

[महाराष्ट्र] भारत

प्रस्तावना :

मराठीच्या साहित्यसंसाराला बाराव्या शतकापासून प्रारंभ झालेला आढळतो. जनसामान्यांना ज्ञान देणारे, त्यांच्या 'धर्मभावनेला उच्च विचाराचे अधिष्ठान मिळवून देणारे' साहित्य निर्माण होणे आवश्यक होते. ती काळाची गरज होती. या काळातील वाङ्मयनिर्मितीमागील ही प्रधान प्रेरणा होती. संस्कृत भाषा आणि तत्त्वज्ञान यांपासून आतापर्यंत वंचित असणाऱ्या प्राकृतजनांना त्या तत्त्वज्ञानाचा स्पर्श त्यांच्याच भाषेतून करून देण्याचे बहुमोल कार्य मुकुंदराजांनी केले.

अ) प्राचीन मराठी काव्य : व्याप्ती व विस्तार :

जुने मराठी काव्यप्रकार म्हणजे अर्वाचीनपूर्व अशा साधारणपणे बाराव्या-तेराव्या शतकापासून अठराव्या शतकाच्या समाप्तीपर्यंतच्या कालखंडातील मराठी काव्यप्रकार होत. प्राचीन मराठी काव्यप्रकार म्हणूनही त्यांचा निर्देश करण्यात येतो. या प्राचीन मराठी काव्यप्रकारांचा मागोवा घेतांना काही ठळक बाबी लक्षात येतात. त्या अशा :

१) एक साहित्यप्रकार म्हणून काव्यांची संकल्पना, मूल्य व कार्य यासंबंधीच्या प्राचीनांच्या कल्पना तत्कालीन युगप्रेरणांशी सुसंगत होत्या. कविता करणारा, ऐकणारा वा वाचणारा आणि प्रत्यक्ष काव्यरचना या तीनही घटकांचे पुरेपूर समाधान होईल, एवढ्या दर्जाची वाङ्मयीन संस्कृती प्राचीन

काळात मराठी समाजात नादंत होती. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांसारखी उत्तुंग प्रतिभेची कविमंडळी यांचे पुरावे होत.

२) काव्याची रचना एकाच वेळी काहीशी कालविशिष्ट व काहीशी सार्वकालिक असते. प्राचीन काव्यप्रकारांपैकी ओवी-अभंगादी तथां पदरचनांसारख्या स्पुष्ट रचनाप्रकारांत आधुनिक गीतकाव्य व भावगीत यांच्याशी नाते सांगणारे आशयद्रव व अभिव्यक्तीसंबंध उपस्थित होते. त्याचप्रमाणे काव्यमूल्य हे एक महत्त्वाचे व्यक्तिमूल्य व जीवनमूल्य आहे ही जाणीवही प्राचीन काव्यप्रकारांतून जपलेली व जागविलेली दिसते. काव्यसंस्कृती ही सातत्य आणि बदल या सामाजिक प्रक्रियांशी सन्मुखही राहिलेली दिसते. त्याचप्रमाणे आविष्कारस्वातंत्र्याचा पुरस्कारही करणारी व म्हणून शेकडो रचनाबंधना खुली दारे ठेवणारीही होती. म्हणून रचनांतील प्रयोगशीलता व नवता यांचेही संवर्धन प्राचीन मराठी काव्यक्षेत्रात झाल्याचे दिसते.

३) प्राचीन मराठी काव्यप्रकार प्राधान्याने तोंडी आविष्कार-युगात उदयास आले व वाढत राहिले. त्यामुळे श्रवणपठणास अनुवृत्त अशा पद्यांच्या माध्यमाचा स्वीकार अपरिहार्य ठरला. गद्यलेखनाच्या प्रवृत्तीची चांगली सुरुवात होऊनही अल्पकाळानंतर पीछेहाट झाली. सगळ्याच प्राकारच्या, विशेषतः काव्यमूल्याच्या विंवा काव्यात्मकतेच्या सर्जक व रसिक जाणिवांची कुचंबणा झाली नाही.

४) प्राचीन मराठी काव्यरचनांचा उगम अर्थात लोकवाङ्मयातून झाला. त्याच्या छांदिक रूपबंधाची मुळे अपभ्रंश-वाङ्मयात दिसून येतात. विशेषतः अपभ्रंशातून व अक्षरगणवृत्ते संस्कृतातून मराठीत आली. ओवी महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या दळणकांडणाच्या गीतांतून आली. आशयद्रव्य विशेषतः कथात्मक आशयविषय महाभारत, रामायण, भागवत, पुराणे इत्यादी संस्कृत साहित्यातून अवतरले. आख्यायक रचनांचा विषय पौराणिक पण आशयात खूपच लोकजीवन, असा हा संस्कृत-मराठी वाङ्मयसंयोग होता. स्पुष्ट काव्यरचना महानुभाव-वारकरी यांच्या श्रद्धांशी सुसंगत पण तरीदेखील कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा धारण करणारी अशी स्थिती होती. काव्याची संकल्पना, मूल्य व कार्य या तीनही विषयांच्य तत्कालीन विचारव्युहात संस्कृतीतील संकल्पना व मराठी सर्जक मनाच्य जाणिवा यांचा संमिश्र प्रभाव आढळतो. काव्यात्म सर्जनशीलतेचे खास मराठीपण त्यातूनच प्राचीन मराठी काव्यप्रकारांतून विविध रुपांनी सिद्ध होत गेले. लोकवाङ्मय व प्राचीन मराठी काव्यप्रकार यातून तर बिंब-प्रतिबिंब-भावाचे नाते असल्याचे दिसून येते. संस्कृतादी प्रभाव पचवून प्राचीन मराठी काव्यप्रकारांनी आपली पृथगात्मता संपादन केली.

१) लोकगीते व लोकजीवनाच्या अन्वययामुळे व धार्मिक प्रभावामुळे प्राचीन स्पष्ट रचनाप्रकार संगीत, नृत्य, नाट्य, वादन यांच्याशी निगडित झाले. अशा नृत्यनाट्यवादनगायन-गीतांचे पुष्कळ नमुने प्राचीन मराठीत आढळतात. ही मिश्र काव्यात्म निर्मिती पुढे शाहिरी-परंपरेतील लावण्या व पोवाड्यांपर्यंत चालत राहिली.

आ) प्राचीन मराठी काव्यातील शब्दांची शब्दकळा :

काव्यांची शब्दकळा-डिक्शन-या घटकांसंबंधी जुन्या मराठी काव्यप्रकारांत महानुभाव काळापासून विशेष भाषा व सर्वसामान्य भाषा या दोहोंचा पुरस्कार करण्यात आल्याचे दिसून येते. विशेष शब्दकळेची प्रारूपे सामान्यपणे संस्कृतातील विदग्ध काव्याच्या अनुकरणातून उपलब्ध झाली; तर सामान्यांच्या भाषेची रूपे प्राधान्याने लोकवाङ्मयातून स्वीकारण्यात आली. जिथे दीर्घ कथात्मक वा वर्णनात्मक आशयविषय सहेतुकपणे निवडून रचना करण्यात आला; तिथे रचनाबंधाच्या जाणिवेतून विशेष शब्दकळेची म्हणजे सामान्यपणे संस्कृतप्रचुर शब्दकळेची कास धरण्यात आल्याचे दिसते. महाकाव्य, आख्यानकाव्य, भाष्यग्रंथ विंढवा तत्सम काव्यप्रकारांच्या संकल्पनांत भाषिक वेगळेपणाचा वा वैशिष्ट्यपूर्णतेचा अंगभूत घटक संभवतो. काव्यरचनेच्या कलात्मक अंगाची स्पष्टास्पष्ट जाणीव या घटकाच्या बुडाशी असते. मराठीत जिला आपण पंडिती शब्दकळा म्हणतो, ती पंडिती शब्दकळा जुन्या मराठीतील आख्यानक कवितेच्या एका परंपरेत स्वीकारल्याचे दिसून येते. ही पंडिती शब्दकळा ओवी, श्लोक त्याचप्रमाणे संस्कृतातील गणवृत्ते, लोकवाङ्मयातील दिंडीसारखी जातिवृत्ते अशा विविध प्रकारच्या छंदोरचनेतून दिसून येते. नरेंद्र, भास्करभट्ट बोरीकर या प्राचीन महानुभाव कवींपासून थेट मोरोपंत आणि लोकशाहीर रामजोशीपर्यंत ही जी पंडिती शब्दकळेची परंपरा आहे, ती मात्र एकजिनसी वा एकविध आहे, असे म्हणता येणार नाही. या दीर्घ परंपरेत शब्द, शब्दरचना, वाक्प्रचार, काव्यात्म संकेत, कल्पना, प्रतिमा, प्रतीके इत्यादी रूपांतील आलंकारिता आणि वाक्यस्वरूप अभिव्यक्ती इत्यादी अंगात बदल होत गेल्याचे दिसते. या पंडिती शब्दकळेतील परिवर्तनाचा मागोवा कालखंडाविशिष्ट शैलीकल्पनांच्या आधारे घेता येणे शक्य आहे. दुसरी चौकट प्राचीन काळातील भक्तिमार्गी संप्रदायांची. महानुभाव, वारकरी, दत्त, रामदासी यांसारख्या संप्रदायाचे जे विशिष्ट आचार-विचार-व्यूह होते, त्यामुळेही जुन्या मराठी काव्यप्रकारांच्या पंडित शब्दकळेला काहीएक वेगळेपण प्राप्त झाले आहे. या संप्रदायांबाहेर राहिलेल्या रघुनाथ पंडितासारख्या कवीच्या रचनेत पुन्हा एक निराळेपण दिसून येईल. कवीच्या कवी म्हणून असलेल्या व्यक्तिमत्वाचाही प्रभाव त्याने निवडलेल्या शब्दकळेवर पडल्याचे आढळते.

पंडिती शब्दकळा मराठीतील जुन्या आणि नव्याही काव्यप्रकारांतील एक कायमचा घटक आहे, असे म्हणता येईल. पण असे म्हणताना पंडिती शब्दकळा या संकल्पनेचा एका विशिष्ट अर्थ अभिप्रेत आहे. तो थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :

- १) सर्वसाधारण अशा व्यवहारभाषेतील विंवा बोलीभाषेतील शब्द, शब्दघटना, वाक्प्रचार, वाक्यरचना व आलंकारिता यांना शक्य तो टाळून योजिलेली वा वापरलेली शब्दकळा.
- २) एखाद्या कालखंडात प्रमाणभूत मानल्या गेलेल्या भाषिक स्वरूपाहून वेगळ्या अशा भाषारूपाचा वापर.
- ३) नियमबद्ध अशा काव्यप्रकारांच्या रूढ संकेतांना अनुवृत्त ठरणारी शैलीकृत विंवा संस्कारित अशी शब्दकळा- उदा. महाकाव्य, विलापिका, सुनीतरचना, स्तोत्रे वा आरत्या यांसारखे काव्यप्रकार.
- ४) उपरोधाचा आविष्कार करण्यासाठी विंवा व्यावहारिक आशय विषयावर रचना करताना पुष्कळादा त्या प्रकारच्या गद्य सदृश आशयद्रवाला काव्यात्म वा कलात्मक दर्जा देण्यासाठी म्हणून वापरलेली संस्कारित भाषा.
- ५) समाजातील उच्चभू वर्गाची भाषासरणी.

पंडिती शब्दकळेची रूपे या सांगितलेल्या प्रकारांसारखी असल्याचे आपण मान्य केले, तर काव्यप्रकाराच्या संकल्पनेतील अंगभूत अशा शब्दकळेच्या दोन मुलभूत बाजूंची कल्पना स्पष्ट होते. सोयीसाठी आपण त्यांना नैसर्गिक वा स्वाभाविक शब्दकळा वा कृत्रिम शब्दकळा असे म्हणू. मुळात संकेतबद्ध, नियमबद्ध विंवा निबद्ध असे काव्यप्रकार म्हणजे एक प्रकारे कृत्रिम रचनाच असतात. त्यांचा दबाव अर्थातच काव्यरूप अभिव्यक्त्या सगळ्याच घटकांवर कमीअधिक प्रमाणात पडतो. काव्यप्रकारांच्या विभेदीकरणाच्या प्रक्रियेत शब्दकळाही प्रक्रियित होत जाते आणि परिणामतः महाकाव्य, आख्यानकाव्य आणि स्पुष्ट काव्यप्रकार यांसारख्या प्रकारविशिष्ट शब्दकळेचे संकेत रूढ होत जातात. मुख्यतः गद्य साहित्यकृतीची शब्दकळा शक्य असेल तिथे व तिथवर टाळून काव्यरचनेची शब्दकळा वेगळ्या वाटेने वाटचालू करू लागते; ही बाब विशिष्ट भाषेतील वाङ्मयव्यवस्थेची, तिच्यातील स्थितिगतीच्या प्रेरणांची निदर्शक ठरते. या वेगळ्या वाटचालीला दुसरी दिशा संभवते, ती प्रभावक-प्रभावित अशा सांस्कृतिक-वाङ्मयीन संबंधातून. जुन्या मराठीत संस्कृत वाङ्मय हे मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात प्रभावक होते. त्यामुळे जुन्या मराठीतील काव्यप्रकारांची पंडिती शब्दकळा ही संस्कृत- प्रभावित ठरली. काव्यप्रकारांतील शब्दकळेच्या विभेदीकरणाची तिसरी दिशा ही व्यावहारिक विंवा बोलीभाषेच्या

शब्दकळेपासून दूर वा अलग राहण्याच्या जाणिवेची दिशा असते. या तीनही दिशांबरोबरच एका काव्यप्रकाराची शब्दकळा दुसऱ्या काव्यप्रकाराच्या शब्दकळेपासूनही स्वतंत्र राखण्याची चौथी दिशाही असतेच. जुन्या मराठी काव्यप्रकारांतून संकीर्णतेकडून स्वतंत्रतेकडे होणाऱ्या शब्दकळा या घटकाच्या वाटचालीचा वर्णपट दिसून येतो, असे म्हणता येईल.

ई) ओवी-अभंग : लोकवाङ्मयाचे अंतःसूत्र :

नैसर्गिक विंदावा स्वाभाविक शब्दकळेचा वापर करणारी विविध काव्यप्रकारांची परंपराही मराठीत प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. महदंबेच्या धवळ्यांपासून ते शाहिरांच्या लावण्या-पोवाड्यापर्यंत ही अतुट राहिलेली परंपरा आहे. तिचा उद्गम अर्थात लोकवाङ्मयात आहे. या परंपरेला खुरेखुरे प्रेरक अधिष्ठान ओवी या छंदामुळेच लाभले आणि ओवी या छंदाचे मूळ स्त्रियांच्या दळणकांडणात व त्यास साथ करणाऱ्या गाण्यात आहे. ओवी ही खरे तर जुन्या मराठी काव्यप्रकारांची जननी होय. ओवीतूनच पुढे अभंग आला व वेगळे रूप घेऊन सुस्थिर झाला. या ओवी छंदाची व जुन्या मराठी कवितेची चुकामूक झाली असती, तर मराठी काव्यप्रकारांची व काव्याची एवढाण परंपराच वेगळी ठरली असती.

काव्य या साहित्यप्रकाराचे व्यवच्छेदक लक्षण भावनोत्कट लयबद्ध उत्स्पृर्त उद्गार हेच आहे. आणि या प्रकाराच्या उद्गारांचा संबंध माणसाच्या प्राकृतिक व सार्वत्रिक स्वरूपाच्या मानसिकतेशी आहे. भावनोत्कट लयबद्ध शब्दाविष्कार सहजपणे होतो व एका अर्थाने तो समाजातील वाङ्मयव्यवस्थेच्या निरपेक्षतेनेही होऊ शकतो. मराठीच्या उद्गमकाळातील माणसाच्या अशा नैसर्गिक काव्याविष्काराला अत्यंत सोयीचा व अत्यंत लवचिक असा ओवी छंद लाभला. मूळच्या गाण्यच्या या छंदाचे ग्रांथिक ओवीत रूपांतरही घडून आले आणि ज्ञानेश्वरीसारख्या अभूतपूर्व निर्मितीमुळे काव्यात्मता, तत्वज्ञानात्मक, नाट्यात्मता, वर्णनात्मकता, विश्लेषणात्मकता यांसारख्या सर्व आविष्कारद्रव्यांना पेलण्याचे ओवीचे सामर्थ्य सिद्ध झाले.

ओवी ही जुन्या मराठी काव्यप्रकारांच्या छंदोरचनाची सम्राज्ञी होय. तिच्या राणीवेचे यथार्थ स्वरूप ज्ञानेश्वरांनी पुढीलप्रमाणे विशद केले आहे.

“तैसी गाणीवेते मिरवी । गीतेवीण ही रंगु दावी ।
तो लोभाचा बंधु वोवी । केली मियां ॥
तेणे आबालसुबोधे । वोवीयेचिनि प्रबंधे ।
ब्रह्मरससुस्वादे । अक्षरे गुंफिली ॥”

ओवीची खरी शोभा गाण्यात; तथापि गाण्याविनाही ती (अर्थाचा) रंग खुलविते, अशा त्या मोहक लुभावणाऱ्या रूपबंधांची मी ओवीरचना केली. या ओवीबद्ध प्रबंधरचनेचे वैशिष्ट्ये असे की, ब्रह्मरसाच्या सुस्वादाने घमघमणारी माझी अक्षरे लहानथोरांनाही प्रतीतिसुलभ ठरली. प्राचीन मराठी काव्यप्रकारांना ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिभेने मार्गदर्शक अशा ग्रांथिक ओवीचा लाभ करवून दिला.

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी या ओवीछंदाचे क्रांतिकारक वाङ्मयीन मूल्य पुढील शब्दात स्पष्ट केले आहे. ते लिहितात : “छंदोरचनेत दोनतीन हजार वर्षांच्या अवधीत जी प्रगती झाली होती, तिच्याकडे दुर्लक्ष करून पुन्हा दोनतीन हजार वर्षापूर्वीच्या अक्षरवृत्ताकडेच मराठी कवींनी धाव घेतली. म्हणजे नवीन विटी वा नवा दांडू घेऊन राष्ट्र पुन्हा नवा डाव खेळू लागले. ह्या नव्या डावाचे ओवीछंद हे एक रूप आहे.”- राजवाड्यांच्या या मतानुसार मराठीतील ओवीछंदाचा इतिहास हा छंदः स्वातंत्र्याचा इतिहास आहे.

ओवीछंदाने जुन्या मराठी काव्यरचनांना वा काव्यप्रकारांना एक व्यापक व प्रयोगशील क्षेत्र उपलब्ध करून दिले. त्याचप्रमाणे कवितेच्या संकल्पनेतही एक लोकाभिमुख, जीवनाभिमुख दृष्टिकोनाची भर घालून गुणात्मक बदल घडवून आणला. तत्कालीन आविष्कार-पद्धती प्रामुख्याने मौखिकच होत्या; त्या पद्धतीचा संवादी मेळ गाणाऱ्या ओवीशी चपखलपणे बसून गेला. उत्स्फूर्त भावनोत्कट लयबद्ध उद्धार या काव्याच्या व्यवच्छेदक प्रकृतीशी तर ओवी छंद जणू सेंद्रियपणाने निगडित झाला. काव्य व कवी यांच्यासंबंधीच्या ग्रांथिक, पढिक, उच्चभूरू कल्पनांना वा संकेतांना प्रभावशून्य करण्यातही हा लवचिक, सर्वसुलभ छंदप्रकार कारणीभूत ठरला. अभंग हा छंदही राहिला व काव्यप्रकारही ठरला व नामदेव-तुकोबांचे अभंग यांतून जुन्या मराठीतील काव्य व काव्यप्रकार अखंडपणे बहरत राहिले. ही परंपरा आधुनिक मराठी काव्यक्षेत्रातही काही कमीअधिक फरकांनी टिवून राहिली.

समारोप :

जुन्या मराठीतील अनेक काव्यप्रकारांचा विशिष्ट आशय, रूप व शैली यांना ओवीछंदाने समर्थपणे पेललेले आहे. आख्याने, दीर्घ वर्णनपर वा कथनपर रचना, धार्मिक कवने व पदे, स्तोत्रे व आरत्या, स्फुट आत्माविष्कारी रचना, भाष्यग्रंथ यांसारख्या रचनाप्रकारांची समर्थ वाहिनी म्हणून ओवीने यश मिळविले आहे. स्त्रियांच्या भावनोत्कट आविष्कारांना तर ‘ओवी’ अटळच ठरली. अठरापगड जातीजमातीमधील उपेक्षितांना आत्माविष्काराचा दिलासा ओवीनेच मुक्तहस्ते दिला. ओवी-अभंग हे या दृष्टीने पाहता केवळ छंदप्रकारच नव्हते; तर काव्यविषयक एक स्वतंत्र, देशी सिद्धांतन होते असेही

म्हणता येईल. मराठीतील काव्यप्रकारांच्या व काव्याच्या प्रारंभीच्या पर्वात एका योग्य टप्प्यावर योग्य प्रकारचा आविष्कारव्यूह निर्माण करण्याचे कार्य मौखिक व ग्रंथिक ओवी अभंगांनी केले असे मानता येईल. या आविष्कारव्यूहाची अनुभवद्रव्ये व अभिव्यक्तिरूपे लोकजीवनातील व लोकवाङ्मयातील मुलताः होती. त्यातून लोकमानसाचे वास्तव-प्राकृतिक जीवन प्रतिबिंबित झालेले होते. मराठी काव्यपरंपरेत त्यांचे जे पुनरुज्जीवन झाले, ते मात्र परिवर्तनशील सांस्कृतिक जाणिवांच्या वैचारिक-भावानिक प्रवृत्तींनी प्रेरित केले. या प्रवृत्तीचा पुरस्कार करणारे महानुभाव-वारकरी इत्यादी भक्तिमार्गी संप्रदाय महत्त्वाचे ठरतात. लोकवाङ्मयातील मौखिक आविष्कारतंत्रे मौखिकतेच्याच वाटेने पण हळूहळू ग्रंथिक आविष्कारतंत्रात वाढू-विस्तारू लागले. विशेषतः मराठीतील जुन्या स्फुट काव्यप्रकारांना संस्कृत-प्रभावातून मुक्त करण्याचे व त्यांन खस देशीय वळण देऊन काव्यविषयक खस मराठी संकल्पनांची जडणघडण सुरू करण्याचे कार्य ओवी-अभंग प्रणीत आविष्कारांनी केले.

संदर्भसूची :

- १) कराळे, शोभा धर्मराज, वीरशैव मराठी अभंगकविता : एक विवेचक अभ्यास, शैवभारती शोधप्रतिष्ठान, वाराणसी, १९९४.
- २) कोपरकर, द. गं. (सं.); संतकवी बहिरा जातवेदविरचित भागवत दशम स्वंधावरील आद्य मराठी टीका: भैरवी, श्री सती सौ. मनकर्णिका प्रकाशन, पुणे- इंदोर, १९९३.
- ३) कोलते, वि. भि.; प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन, श्री लेखन वाचन भांडार, पुणे, १९६८.
- ४) जोग, रा.श्री. (सं.); मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंडा तिसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे १९७३.
- ५) ढेरे, रा. चिं.; संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य : काही अनुबंध, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९७८.